

Bir Sadrazamın İdamı Üzerine Mülâhazalar

Considerations on the Execution of a Grand Vizier

ÖZET

Önceden beri Osmanlı tarihine karşı özel bir ilgimiz vardı. Onun için bu sahada çalışma yapmayı çok arzu ediyorduk. Bu fırsat nihayet böyle bir makale vesilesiyle elimize geçmiş oldu. Bu vesile ile Osmanlı tarihinin önemli olaylarından biri olan veziriazam katillerini araştırmaya karar verdik. Bu aşamada Osmanlı tarihindeki vezir katillerinin ilki olan Sultan II. Mehmet'in vezirlerinden Çandarlı Halil Paşanın katledilmesi bu katillerin belki de içlerinde en kritik olanıydı. Osmanlı tarihindeki hem ilk vezir katli olması, hem de bu vezirin Osmanlı devletinin kuruluşundan beri Osmanlı hanedanıyla sürekli birlikte hareket eden Çandarlı ailesinin bir mensubu olmuş olması, mezkûr katli diğer vezir katillerinden ayıran önemli özelliklerden birisiydi. Biz de bu ilginçliğin peşinden giderek Osmanlı döneminin katledilen ilk vezir-i azamı Çandarlı Halil Paşanın katlini incelemeye karar verdik.

Bilindiği üzere tarihimiz hala aydınlığa kavuşmamış bir sürü meçhul hadiselerle doludur. Hiç şüphesiz bunlardan bir kısmını da katiller ve özellikle de vezir-i azam katilleri oluşturmaktadır. Bu tür hadiselerin mahiyetini anlamak ve aydınlığa kavuşturmak için gayretli çalışmalar ve araştırmalar gereklidir. Konu hakkında yapılacak olan araştırmalar tarihimizin gerçek yanlarını ortaya çıkarmak ve doğru bilgilere ulaşmak açısından da önem arz etmektedir.

İşte biz de ummandan bir katre misali de olsa, konu hakkında bir araştırma yapmaya ve ulaştığımız hakikatleri makalemizle ehline ulaştırmaya çalıştık. Araştırmamızda, imkânlarımız dâhilinde konuyla alakalı birinci elden kaynaklara göz atmaya gayret ettik. Bu çalışmamızda bizden yardımlarını eksik etmeyen tüm hocalarıma ve dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Her halükarda tek yardımcımız Allah'tır ve O, ne güzel Mevla, ne güzel yardımcıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tarih, Sadrazam, Çandarlı Halil Paşa

ABSTRACT

We have always had a special interest in Ottoman history. That's why we wanted very much to work in this field. This opportunity finally came to us through such an article. On this occasion, we decided to investigate the murderers of the grand vizier, one of the important events in Ottoman history. At this stage, the first of the vizier killers in Ottoman history, Sultan II. The murder of Çandarlı Halil Pasha, one of Mehmet's viziers, was perhaps the most critical of these murderers. The fact that he was the first murderer of a vizier in Ottoman history, and that this vizier was a member of the Çandarlı family, which had always acted together with the Ottoman dynasty since the establishment of the Ottoman state, was one of the important features that distinguishes it from other vizier killers. Following this interestingness, we decided to examine the murder of Çandarlı Halil Pasha, the first vizier of the Ottoman period who was murdered.

As it is known, our history is full of many unknown events that have not yet come to light. Undoubtedly, some of them are the murderers and especially the murderers of the Grand Vizier. Diligent studies and research are required to understand and clarify the nature of such events. Research on the subject is also important in terms of revealing the true sides of our history and reaching the right information.

So, we tried to do a research on the subject and to convey the truths we reached to its people with our article, even if it was like a carcass from the ocean. In our research, we have tried to take a look at first-hand sources related to the subject within our means. I would like to express my gratitude to all my professors and friends who did not fail to help us in this study. In any case, our only helper is Allah, what a wonderful Mevla, what a wonderful helper.

Keywords: Ottoman, History, Grand Vizier, Çandarlı Halil Pasha

GİRİŞ

Her imparatorlukta olduğu gibi Osmanlı devleti de zaman zaman kendisinden önce yaşamış olan devletlerin çeşitli kurum ve kuruluşlarından etkilenmiştir. Bu etkilenme sonucunda bazı uygulamaların devlete uyarlanması da kaçınılmaz olmuştur. Şüphesiz bu uygulamaların başında “vezirlik müessesesi” gelmektedir. Bu müessese Osmanlılara Selçukilerden geçmiştir. Çıkış itibarıyla Sasani mucidi olan bu müessese, birçok İslam ülkesi tarafından benimsendiği gibi kısa zamanda Osmanlılar tarafından da alınarak devletin en önemli kurumlarından biri haline gelmiştir.

Rasim Dikici ¹
Ömer Faruk Turan ²
Nurettin Kayacan ³

How to Cite This Article

Dikici, R., Turan, Ö. F. & Kayacan, N. (2023). “Bir Sadrazamın İdamı Üzerine Mülâhazalar”, International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:8, Issue:46; pp:2131-2138. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.67769>

Arrival: 18 November 2022
Published: 28 February 2023

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Bu kurumun ihdas edilmesiyle birlikte vezir-i azamlar devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmişler; padişahın en büyük yardımcısı konumuna yükselmişlerdir. Özellikle II. Mehmet'e kadar devlet idaresinde padişahın mutlak hâkimiyeti söz konusu değildir. Bunun yanında yönetimde vezir-i azamlar da padişaha yakın yetkilere sahiptir. Tabii durumun böyle olmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan birisi; daha yeni kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin temelinde, en az bu aile kadar başka hanedanların da emeğinin geçmiş olmasıdır. Hiç şüphesiz bu hanedanların başında Çandarlı vezir ailesi gelmektedir. Çandarlı ailesi Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren önemli bir kurucu etken olarak görülmektedir. Bu aile Anadolu'da Ahilik Teşkilatı ile birlikte milli birliğin kurulmasında çok önemli katkılarda bulunmuştur. İşte bu etki ve tutumları sebebiyledir ki; Çandarlılar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte vezaret makamına getirilmişler ve bu durum Çandarlı Halil Paşa'nın katline kadar yaklaşık yüz elli yıl boyunca devam etmiştir. Bu olayın diğer bir nedeni de; Osmanlı Devleti'nin genç ve tecrübesiz bir devlet olması ile açıklanabilir. Osmanlı Devleti, II. Murat'a kadar kuruluş dönemini ancak tamamlamış olan oldukça yeni bir devlet sayılırdı. Bu döneme kadar devlet, kurum ve kuruluşlarıyla birlikte her haliyle yerleşme ve var olma çabası içinde görünmektedir.

Bu varoluş çabası II. Mehmet'e kadar uzanır. Nihayet Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi, II. Mehmet'le birlikte son bulmuş, bu tarihten sonra devlet tüm kurumlarıyla birlikte olgunluk dönemine ulaşmıştır. Bu dönüşümle birlikte iç bünyesinde gerekli siyasi güce ulaştığı görülen Osmanlı Devleti'nin, bundan sonraki dönemlerde gücünü bölgesi dışına da taşıyarak tarih sahnesine önemli bir küresel aktör olmaya başladığı görülmektedir. Padişahların, devlet idaresindeki hâkimiyetlerini büyük oranda tesis etmiş olduğu bu dönemden sonra vezir-i azamların merkezi yönetimdeki etkileri de ortadan kalkmaya başlamıştır.

Böylece padişah, hâkimiyetin tek elde toplanması ile birlikte ister istemez devlet idaresinde her türlü tasarrufu rahatça kullanma imkânına kavuşmuş oldu. II. Mehmet'in devlet yönetiminde oluşturmak istediği sistemin gerçekleşmesiyle birlikte padişah; yetkilerini kimseyle paylaşmayacak, kendisini sınırlayacak olan her türlü gücü cezalandırmak suretiyle rahatça ortadan kaldıracabilecekti.

II. Mehmet'le birlikte tesis edilen bu mutlak hâkimiyet sonucunda devletin memuriyet kademesinde de katil hadiselerinin başladığı görülmektedir. Ancak, şu hususu da belirtmek gerekir ki; katil hadiselerini padişahın mutlak otoritesinin bir göstergesi olarak ortaya çıkmış bir sonuç olarak değerlendirmek mümkün değildir. Katil hadiselerinin sebepleri arasında padişah iradesinin sınırlandırılma isteği başta gelmekle beraber, daha birçok nedenden bahsetmek mümkündür. Bunların başında padişah emrine itaatsizlik, padişah görüşlerine muhalefet ve verilen hakları kötüye kullanma gibi bir takım sebeplerden dolayı da vezir-i azam katilleri gerçekleşmiştir. Bütün bunların yanında kıskançlık, çekememezlik gibi birtakım olumsuz duygular sebebiyle de haksız yere düşmanların hışmına uğrayarak katledilen vezir-i azamlar da olmuştur.

Osmanlı devlet yönetiminde katil hadiseleri başlı başına bir yönetim meselesi olarak görülmektedir. Yönetimin hemen her kademesinden devlet adamının şu yâda bu sebepten dolayı katledilmiş olduğu görülmektedir. Biz bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nde ilk defa uygulanan vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın katlini ele almaya çalıştık. Gerçi yukarıda da ifade edildiği gibi katil hadiseleri Osmanlı'nın kuruluşundan bir hayli sonra ortaya çıkmış olsa da hadisenin hazırlık safhası da yine bundan önceki dönemlerde başlamıştır. Fakat biz bu hazırlık safhasıyla ilgilenmeyecek, sadece vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın katil sebepleri üzerinde yoğunlaşmaya çalışacağız. Bunu yaparken de konuya siyasi veya hukuki açıdan yaklaşmayacak, katil sebeplerinin mahiyeti üzerinde duracağız.

Osmanlı tarihi boyunca vezirlik makamına 182 vezir-i azamın getirilmiş olduğu görülmektedir. Bu vezirlerden 23 tanesi azledilmeden görev esnasında, 20 tanesi de azledildikten sonra padişahın emriyle katledilmişlerdir. Böylece Osmanlı tarihinde toplam olarak katledilen vezir-i azamların sayısı 43'ü bulmaktadır.

Başta da ifade edildiği gibi bu kadar yekûn teşkil eden bir katil hadisesinde tüm katillerin incelenmesi ve nedenlerinin ortaya konması şüphesiz çok emek isteyen bir çalışma gerektirmektedir. Takdir edileceği gibi böyle bir çalışma mütevazı bir makalenin sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Dolayısıyla biz de çalışmamızı ilk vezir-i azam katiliyle sınırlandırmayı uygun bulduk.

Çalışmamızı yaparken elden geldiğince dönemin ana kaynaklarına inmeye çalıştık. Aslını bulduğumuz kaynaklar oldukça bunlardan istifade yoluna gittik. Aslını bulamadığımız ana kaynakların ise tercümelerinden istifade etmeye gayret ettik. Bu ana kaynakların yanında Osmanlı tarihi üzerinde yazılan günümüz uzmanlarının eserlerine de başvurmayı ihmal etmedik. Konuyu araştırırken istifade ettiğimiz tüm bu kaynakları araştırmanın sonundaki bibliyografya kısmına ilave ettik. Çalışmamızın mahiyeti hakkında kısaca bilgi verdikten sonra asıl konumuza dönerek makalemize başlayabiliriz. Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

Fatih Sultan Mehmet Devri

Osmanlı tarihinde bir devlet adamının padişah tarafından katledilmesi ilk defa Fatih Sultan Mehmet devrinde gerçekleşmiş olan bir hadisedir. Bu tarihten sonra bir daha Türk devlet idaresinde katil hadiselerin önü alınmayacak ve hemen hemen Osmanlı'nın son dönemine kadar, hatta ondan sonraki Cumhuriyet döneminde bile devlet yönetiminde maalesef bu tür hadiselerle karşılaşacağız.

Katil hadiselerinin Fatih Sultan Mehmet'le birlikte başlaması (özellikle vezir-i azam katilleri) bir tesadüf sonucu değildir. Bilakis bu hadise gelişen siyasi olayların tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yeni kurulmuş olan bir devletin, daha emekleme devrinde kendi iç düzeninde çeşitli kargaşalık ve huzursuzluklara yol açacak bir riski göze alması düşünülemezdi. Ayrıca katil hadisesi gibi mutlak otoritenin tam manasıyla kurulmasına bağlı olan çok ciddi bir meselede, bu ana kadar böyle bir hâkimiyetin sağlanamamış olmasının da büyük bir payı olduğunda şüphe yoktur.

Fatih Sultan Mehmet'le birlikte hem devlet, hem de onun hâkimi olan sultan tam anlamıyla bir olgunluk ve kendine güven içindedir. Devletin iç nizamını yerli yerine oturtması ve bunun sonucu olarak kuvvet ve kudret kazanması, böylece sultanın da kendi otoritesini tam anlamıyla tesis etmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum padişahın yapacak olduğu icraatında daha serbest ve istediği şekilde hareket etmesini sağlamıştır.

İşte Fatih Sultan Mehmet'le başlayan bu durum, katil hadiselerinin de başlamasına sebep olmuş ve Fatih bu işin başlatıcısı olarak üç vezirini katlettirmiştir. Şimdi bu vezirlerden ilki olan Çandarlı Halil Paşa'nın katlindeki sebepleri incelemeye çalışalım.

Çandarlı Halil Paşa

Çandarlı Halil Paşa Fatih Sultan Mehmet'in katlettirdiği ilk vezir-i azam olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı tarihinde bu güne kadar sultanın emriyle öldürülen ilk vezirdir.

Çandarlı Halil Paşa çok soylu bir aileye mensuptur. Daha önce de temas ettiğimiz gibi bu ailenin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki emeği tartışmasız bir gerçektir. Halil Paşa da babası ve dedesi gibi kendisini bu devlete adanmış müstesna bir devlet adamıdır. Bu aile özellikle II. Mehmet'e kadar Osmanlı'nın vezir yetiştiren ailesi olarak bilinir.

İşte bu Çandarlı Halil Paşa da babasının ölümü üzerine, o tarihlerde Divan'da vezir olarak bulunan Koca Mehmet Paşa ile Saruca Paşa'ya⁴ tercih edilerek vezir-i azamlığa getirilmiştir.⁵

Halil Paşa 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından idam edilene kadar aralıksız olarak bu görevde tam 23 sene kalmıştır. Fatih'in yaşı o zaman Halil Paşa'nın bu devlet yolunda harcadığı ömrü kadar bile değildir.

Bizim konumuz Çandarlı Halil Paşa'nın bu 23 senelik vezirlik hayatının II. Murat dönemine rastlayan yıllarıyla pek alakalı değildir. Onun için bu yılları atlayarak onun Fatih Sultan Mehmet'le temasa geçtiği yıllardaki vezirliğini incelemeye çalışacağız. Çünkü Halil Paşa'nın katilinde yatan nedenler bir yönüyle II. Mehmet'le temasa geçtiği bu yıllarda yatmaktadır.

Halil Paşa'nın idamı hakkında hemen bütün kaynakların ittifak ettikleri iki sebepten söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi -ki bu görüşte olanlar genellikle Osmanlı kaynaklarıdır. Halil Paşa'nın Fatih Sultan Mehmet'i çeşitli desiselerle bir rivayete göre bir kere, diğer bir rivayete göre de iki kere tahttan indirerek, babası II. Murat'ı yeniden tahta çıkarmış olmasıdır. Bu konuda üzerinde durulan ikinci sebep ise; Halil Paşa'nın İstanbul'un fethine taraftar olmaması ve hatta bu konuda elinden geldiğince muhalefet etmesi, buna neden olarak da Bizans'tan rüşvet aldığı iddialarıdır. Bu ikinci görüşü savunanlar da genellikle yabancı kaynaklar olarak görülmektedir.

Biz, üzerinde ittifak edilen bu iki katil sebebiyle birlikte olayın gerçekleşmesinde başka amillerin de olabileceği varsayımından hareketle meseleyi anlamaya çalışacağız. Acaba Halil Paşa'nın katlinde kaynaklarda ifade edildiği gibi bilindik sebepler mi rol oynamıştır? Yoksa olayın gerçekleşmesinde bilinen nedenlerin dışında daha başka sebepler de söz konusu olmuş mudur? Kuşkusuz bu soruların cevabını bulmak için Paşa ile II. Mehmet arasında başlayan ilişkiler ağını ve bu süreçte ikili arasında gerçekleşen çatışma ve tartışmaları da sırasıyla incelemek gerekmektedir.

İddia edildiğine göre II. Mehmet'le Halil Paşa arasında meydana gelen ilk sürtüşme şehzadenin tahta çıkıp bir veya iki kere azledilmesiyle başlamıştır. Onun için Fatih'in bu ilk tahta çıkışını ve azledilişini incelemeye çalışalım.

Sultan Murat Edirne Antlaşması'nı imzaladıktan sonra saltanattan ayrılacağını bildirerek niyetini devlet erkânına açmış, bu kararına vezir-i azam Halil Paşa'nın itiraz etmesine rağmen saltanatı o zamanlar on üç yaşlarında olan oğlu Şehzade Mehmet'e devrederek kendisi dinlenmek için Manisa'ya çekilmiştir.

O zamana kadar devlet idaresinde tam bir serbesti içinde istediği gibi hareket eden vezir-i azam Halil Paşa'nın II. Mehmet'in biraz da lalası Zağanos Paşa'nın tesiriyle verdiği emirlerden sıkılmaya başladığını Uzunçarşılı sarahatle kaydeder.⁶

II. Murat'ın çocuk denecek yaşta olan oğlu II. Mehmet'i tahta geçirmesi Papa'yı harekete geçirdi ve Sultan II. Murat'la yapılan antlaşmanın bozulması için Macarları iknaya zorladı. Macar Kralı ilk başta biraz tereddüt ettiyse de

⁴ İ.H.Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, s.56.

⁵ Hadikatü'l vüzerâ, s.8.

⁶ İ.H.Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, s.60.

sonunda ikna oldu. Sırp Despotu'nu da yanına alan Papa, ayrıca Eflak Prensi ile oğlunu ve Arnavut kuvvetlerini de müttefikleri arasına katarak bir Haçlı Ordusu vücuda getirdi.

Devletin tecrübesiz bir elde oluşu böylesine önemli bir durum karşısında yeniden II. Murat'ın tahta davet edilmesi için vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa için bir fırsat olmuştur. Babasının çağrılarak ordunun başına davet edilmesi için Çandarlı Halil Paşa II. Mehmet'i de ikna ederek II. Murat'a haber göndermiştir.⁷Bunun üzerine ilk anda kabul etmek istemese de bilahare durumun ciddiyetini kavrayan II. Murat tekrar ordunun başına geçmiştir.⁸

İnalcık ise haçlı ordularının Tuna'yı aşarak Osmanlı topraklarını istilaya başladıkları haberinin devlet erkânınca duyurulmasından bahisle; paşaların şaşırıklarını ve başta birinci vezir Halil Paşa olduğu halde bu korkunç durum karşısında Sultan Murat'ın acele ile Edirne'ye çağırılmasına karar verdiklerini belirterek, bu esnada paşalar arasında, padişahın derhal düşman üzerine yürümesini istedikleri, buna karşılık başlarında Halil Paşa olan bir grup paşanın da bunu doğru bulmadıklarını ve mani olduklarını belirtmektedir.⁹

Nihayet II. Murat ordunun başına geçerek 29 Recep 848 H./14 Kasım 1444 M.de meşhur Varna zaferini kazanarak Haçlı ordusunu çok ağır bir bozguna uğratmış ve bu tehlikeyi de böylece atlatmış oldu.

Fatih'in tahttan indirilip yerine tekrar babası II. Murat'ın geçmesinde ihtilaf vardır. İncalcık'a göre II. Murat Varna Zaferi dönüşünde tahta geçmeyerek tekrar Manisa'ya dönmüştür. İncalcık bunun en açık delili olarak Muhaliç'te II. Mehmet'e yapılan bi'attan sonra II. Murat'ın hükümdarlığına alamet olacak bir ikinci bi'atın yapılmamış olmasını gösterir. İncalcık devamla: "...her halde dört ay önce devlet büyükleri önünde merasimle saltanatı bıraktıktan ve bunu her tarafa namelerle ilan ettikten sonra Murat tarafından bunun hemen iptali beklenemezdi" demektedir.

Uzunçarşılı ise Sultan Murat'ın Varna Zaferi'nden sonra tahta çıktığını söylemektedir.¹⁰Aşık -Paşazade de Uzunçarşılı gibi aynı görüşü paylaşmaktadır.¹¹ Danişmed'te bu ihtilafa işaret ederek II. Murat'ın ikinci kez tahta çıkışı hakkındaki iki ayrı rivayeti şöyle nakletmektedir:

"Bir rivayete göre Varna Muharebesi'nde Sultan Murat padişah sıfatıyla değil, Edirne'de saltanat sürmekte olan oğlu II. Mehmet namına başkumandan olarak bulunmuş ve harbi kazanmıştır. Varna'dan Edirne'ye avdetinde ise yeniden saltanat meylî olduğu hissedilmiş, bunun üzerine vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın telkiniyle II. Mehmet saltanatı babasına teklif etmiştir. Bunun üzerine bütün devlet erkânı yalvarmış, asker de II. Murat'ı istemiş, bir hayli tereddütten sonra, nihayet Sultan Murat saltanatı kabul edip, oğlu II. Mehmet'i derhal Manisa'ya göndermiş! Fakat Çandarlı Halil Paşa'nın telkinine kapılıp kendisi teklif ettiği halde babasının saltanatı kabul etmeyeceğini zanneden II. Mehmet hiç ummadığı bu neticeden memnun olmamıştır. Hatta kendisi teşyi eden veyahut Manisa'ya beraber giden meşhur kadı-asker Molla Hüsrev'le Halil Paşa'dan şikâyetle: -Şu herif bana ne acep mekreyledi; demiş ve molla da teselli sözleri söylemiş. Fakat Çandarlı Halil Paşa'nın bu oyunu II. Mehmet'in gönlünde yer etmiş, sonuna kadar paşaya kin bağlamış ve hatta paşanın akıbetinde bu kinin büyük bir tesiri olmuş.¹²

İncalcık, bu konudaki ikinci rivayeti de şöyle izah etmektedir: "Osmanlı membalarında ikinci izah bu ilk izah şekline çok farklıdır. Bu ikinci rivayete göre Sultan Murat Manisa'dan Edirne'ye gelip ikinci defa cülus etmiş ve Varna Muharebesi'ne padişah sıfatıyla gidip geldikten sonra ikinci defa olarak tahtından feragat edip tekrar Manisa'ya çekilmiştir. Bu suretle Varna Zaferi üzerine II. Mehmet ikinci defa tahta çıkmış; fakat aradan biraz zaman geçince Edirne'de çıkan büyük bir yangın kargaşalığından istifade eden ve II. Mehmet devrinde basılmış eksik vezinli akçelerden memnun olmayan Yeniçeriler "buçuk akçe terakki" isteyerek isyan etmiştir. Bu "terakki" verilip isyan bir derece yatıştırılmış; fakat bu buhranın böyle devam edemeyeceğini anlayan vezir-i azam Halil Paşa ile diğer vezirler tarafından Manisa'ya gizli davetnameler gönderilmiş. II. Murat işte bunun üzerine Gelibolu'ya geçip Edirne'ye gelerek, oğlu II. Mehmet'i tahttan indirdikten sonra şehre girip üçüncü defa cülus etmiş ve II. Mehmet'te tekrar Manisa'ya gönderilmiş. Çandarlı Halil Paşa'nın bu meseledeki rolü sonradan anlaşılacak II. Mehmet'in kalbinde o andan itibaren paşaya karşı daimi ukde kaldığı hakkında da bir takım rivayetler vardır demektedir.¹³

Uzunçarşılı II. Murat'ın Varna zaferi dönüşünde yeniden çıktığı saltanatının süresini bir yıl olarak belirttikten sonra tekrar tahtı oğlu II. Mehmet'e bıraktığını, ancak bu ayrılığın da uzun sürmerek üç ay gibi kısa bir süre sonra bir olay üzerine yeniden tahta geçtiğini kaydeder.

Sultan Murat'ın tahta çıkmasındaki bu görüş ayrılıklarının sebebi Edirne'de çıktığı söylenen yangının çıkış zamanı hakkındaki ihtilaflar yüzündendir. İncalcık bu kargaşalığın Sultan Murat'ın Varna zaferinin akabinde çıktığını kaydederek Sultan Murat'ın bunun üzerine tahta çıktığını belirtirken; Uzunçarşılı, bu hadiseyi Sultan Murat'ın

⁷ Tacü't Tevârih,c.1,s.379.

⁸ Tacü't Tevârih,c.1,s.379-Aşık-paşa Tarihi,s.128.

⁹ İncalcık,H.Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar,s.71.

¹⁰ İ.H.Uzunçarşılı,Çandarlı Vezir Ailesi,s.63.

¹¹ (2)Aşık-Paşazade,Tevârih-i Ali osman,s.129.

¹² H.İncalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.95.

¹³ H.İncalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.81.

üçüncü kez tahta çıkışına sebep olarak göstermektedir. Tarihlere “**Buçuk tepe İsyanı**” diye geçen bu hadiseyi Kemal Paşa-zade ise şöyle nakletmektedir;

“Varna zaferinden sonra II. Murat Edirne’ye döndü. Halil onun tahta geçmesini herkesten fazla istiyordu. Kendisini ikna ile Mehmet Manisa’ya gönderildi. Şimdi Halil Şahabeddin Paşa’yı ortadan kaldırmaya karar verdi. Yeniçeriyi tahrik etti. Yeniçeriler, Şahabeddin’in vaktiyle Macaristan’da tedbirsizliği yüzünden yoldaşlarını kırdırıldığını ileri sürerek ayaklandılar. Onu öldürmek için evini bastılar. Şahabeddin paşa kaçarak saraya sığındı. Evini yağma ettiler. İçlerinden birçoğu da zindan kapısını yıktılar. Sonra toplanıp şehrin üstünde bağlar içinde bir tepeye çıktılar. İstanbul’da Yıldırım Han evladından olduğunu iddia eden birisinin yanına gideceklerini söyleyerek tehditte bulundular. Bunun üzerine Sultan Murat bunları asi ilan ederek nerede rastlanırsa katledilmelerine müsaade verdi. Bu suretle birçok Yeniçeri katlolundu. Bu vaziyet karşısında asiler kendilerini tahrik etmiş olan Halil Paşa’ya haber göndererek af için padişah nezdinde girişimde bulunmasını istediler. Halil, padişahın hiddetini yatıştırdı, ulufeleri yarımşar dirhem arttırıldı.¹⁴

Görüldüğü gibi bu olay tamamen Çandarlı Halil’in tertibinden başka bir şey değildir. Bu suretle II. Mehmet’i tahtından indirmek ve yerine tekrar Sultan Murat’ı geçirmek istemiştir. Ayrıca bu plan ile bir taşla iki kuş vurmak isteyen Çandarlı, en büyük rakip olarak gördüğü Şahabeddin Paşa’yı da böylece ortadan kaldırmak istemiştir. Ama bu ikinci düşüncesi gerçekleşmemiş, olaydan haberdar olan Paşa saraya sığınarak canını kurtarmıştır.

İnalcık’ın da belirttiği gibi, Yeniçerilerin bu ayaklanması II. Murat’ın tahta geçirilmesine hizmet etmek üzere hazırlanmıştır. Yeniçerilerin Şahabeddin Paşa’yı öldürmeye kastetmeleri ve evini yağmalamaları hiç şüphesiz onun Fatih’in azledilmesine karşı çıktığı içindir.¹⁵

Çandarlı Halil Paşa’nın bu gibi hareketlere başvurmasının sebebi neydi acaba? Çeşitli desiselerle II. Mehmet’i ve yakın adamlarını görevlerinden uzaklaştırmaya çalışması ancak Çandarlı Halil’in eski otoritesini kaybetme korkusuyla izah edilebilir. Çandarlı Halil Paşa Sultan Murat’ın büyük güvenini kazanmış ve ona devlet işlerinde büyük bir serbesti içinde hareket etme fırsatı tanımıştır.

Böylece Çandarlı Halil Paşa büyük bir otorite kurmuş, İnalcık’ın da belirttiği gibi zevk-ü sefaya düşkün olan Sultan Murat bütün devlet işlerini ona bırakmış gibidir. Bu devirde hayati bir önem arz eden devletin dış siyasetini idare eden de her halde o idi.¹⁶

Sultan Murat’ın Çandarlı Halil’e olan güveni o kadar idi ki,1443 kışında Macarlara karşı,1444 yazında Karamanoğlu’na karşı sefere çıkarken payitahtın muhafazasını ona bırakmış ve nihayet fiilen onun vesayeti altında on iki yaşında oğlunu terk ederek devleti hakikaten eski vezirine teslim etmişti. Böylece Halil’in şahsında Çandarlılar nüfuz ve kudretlerinin en yüksek noktasına erişmiş bulunuyorlardı.¹⁷

Fakat Çandarlı Halil Paşa tahta II. Mehmet’in oturmasıyla birlikte bu eski otoritesini kaybetmeye başladı. Kendisini çekemeyen devlet adamları genç padişahın yanında yer alarak Çandarlı’ya karşı adeta iktidar mücadelesine giriştiler. Çandarlı Halil’in en büyük rakibi ikinci vezir ve Rumeli Beylerbeyi Hadım Şahabeddin Paşa idi. Bu vezir daha Sultan Murat zamanında yapmış olduğu birçok fetihlerle devlet erkânı ve asker arasında önemli bir itibar sağlamıştı. Ancak o Halil Paşa’ya muhalefet ediyor ve ona karşı çıkıyordu. Bunun sebebi ise Çandarlı’nın kendinden başka kimseyi kabul etmek istememesi idi.

Çandarlı Halil’in bir başka muhalifi de Zağanos Paşa idi. Zağanos Paşa da genç padişahın sürekli yanında yer almış ve onun lalahlığını yapmıştı. Bu paşaların II. Mehmet yanında itibarları pek fazla idi. Onun için padişahı etkilemeleri de kolay oluyordu. İşte tahta genç şehzade II. Mehmet’in geçişi Çandarlı Halil’in eski konumuna gölge düşürmüş ve söz hakkı bir yerde diğer paşaların eline geçmiştir. Bunun içindir ki Çandarlı Halil devamlı surette genç padişahın aleyhinde olmuş ve onun padişahlığını kabul etmek istememiş, padişah olarak hep Sultan Murat’ı görmüştür. Çandarlı Halil’in eski mevkiini elde etmesi ancak II. Mehmet’in tahttan uzaklaştırılıp yeniden Sultan Murat’ın eski makamına oturmasıyla mümkün olabilirdi. İşte bu düşüncedir ki Halil Paşa’yı böylesi desiselere sevk etmiştir. Nitekim II. Mehmet’in tahttan uzaklaştırılması ile birlikte hükümette de ani değişiklikler yapılmış, Sultan Mehmet’in tahtta kalmasında ısrar eden paşalar, Halil’in rakipleri hükümetten uzaklaştırılmışlardır.¹⁸

II. Murat 3 Şubat 1451 (H.855) de beklenmedik bir anda vefat etti. Böylece Çandarlı Halil ve etrafındakiler aniden en büyük desteklerini kaybetmiş oldular. Durum derhal Halil Paşa tarafından saltanatın tek varisi olan Sultan Mehmet’e bildirilmiş ve bunun üzerine Sultan Mehmet derhal Edirne’ye gelerek tahta oturmuştur.

¹⁴ H.İnalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.93.

¹⁵ H.İnalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.95.

¹⁶ H.İnalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.95.

¹⁷ H.İnalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.82

¹⁸ H.İnalcık,Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar,s.103

Sultan Mehmet'in tahta oturduğu bu sırada Halil Paşa uzakça bir yerde durarak padişaha yakın olmaya cesaret edememiş ve bu durum padişahın dikkatini çekerek onu yanına, eski mevkiine davet etmiştir. Bu durumu Dukas'tan naklen Hammer şöyle nakletmektedir:

"İl. Murat'ın vefatı üzerine Halil Paşa bir tatarla keyfiyetten Sultan Mehmet'i haberdar etti. Sultan Mehmet Edirne'ye geldi ve ertesi gün tahta oturdu. Kızlar ağası Şahin ile İbrahim Paşa derhal padişahın yanı başında durdular. İshak Paşa ile vezir-i azam Halil Paşa biraz ötede kalmışlardı. Halil Paşa ikinci defa tahtından cüda etmiş ve uzlet ve menfaya gönderilmiş olduğu için genç padişahın teveccühünden pek de emin değildi.

Sultan Mehmet Kızlar ağasına hitaben: "vezirlerim niçin benden bu kadar uzak duruyorlar? Mutat olan yerinde dursun. İshak Paşa'ya gelince; ben ona Anadolu Valisi sıfatı ile pederimin naş-ı mübarek ini Bursa'ya isal vazifesini tevdi ediyorum" dedi. Halil Paşa şu suretle memuriyetinde ibka olması üzerine padişaha takarrüp ederek elini öptü.¹⁹

Halil Paşa'nın padişaha ilk anda yakın durmamasının sebebi vaktiyle genç şehzade ile aralarında geçen malum olan hadiseler yüzündendi.

Sultan Mehmet tahta geçer geçmez eski vezirleri Zağanos ve Şahabeddin Paşa'ları eski görevlerine iade etti. Halil Paşa'da vezir olarak kalmasına rağmen bütün kuvvet ve kudret özellikle Zağanos Paşa'nın eline geçmiş oldu.

Bununla beraber Çandarlı Halil özellikle ordu içinde hala eski otoritesini muhafaza ediyordu. Halil Paşa ordunun kendisini desteklemesinden istifade ederek bundan sonra da zaman zaman devlet erkânı ve hatta padişahın bile ileri sürdüğü bazı fikirlere katılmayacak ve açıkça cephe alacaktır. Halil Paşa'nın bu tavırlarını özellikle İstanbul muhasarası esnasında sık sık görürüz. Halil baştan beri böyle bir kuşatmaya karşı olduğunu açıkça belirtmiş ve bu konuda yapılan hemen her toplantıda fikrini ısrarla savunmuştur. Belki iyi niyetle söylediği ve hakikaten de doğruluk payının fazla olduğu görüşlerinden dolayı sonunda Çandarlı "gavur dostu" ilan edilecektir. İyi niyetli de olsa onun İstanbul'un fethine karşı çıkması düşmanları tarafından ustalıklı aleyhine kullanılacak ve idam edilmişinde de onun bu tutumunun payı biraz daha ağır basacaktır.

Hakikaten Çandarlı İstanbul Muhasarası esnasında anlaşılabilir bir tutumla devamlı olumsuz davranışlar içinde bulunmuş ve bu tutumu kendi aleyhine olmuştur. Halil Paşa'nın İstanbul Fethi'ne karşı oluşunun tek nedeni Hristiyan batı âlemini böyle bir kuşatmanın bir birlik haline getireceği endişesidir. Halil Paşa böyle bir birliğin gerçekleşeceği telaşı içindedir. Âmâ diğer devlet erkânı, özellikle Şahabeddin, Zağanos ve Enveroz Paşalarla ulema hep muhasaradan yanadır ve şehrin bir an önce fethedilmesi taraftarıdır. Bunun yanında Halil Paşa ise fikrinde hemen hemen tek kalmış gibidir. Ama, o buna rağmen fikrinde son ana kadar ısrar etmiş, vaz geçmemiştir. Bu tutumu ise biraz da düşmanlarının tazyikiyle paşanın aleyhinde birer delil olarak kullanılacak ve özellikle paşayı askerinin gözünden düşürmek için kâfi gelecektir. Hatta Halil Paşa'nın Bizans'tan rüşvet bile aldığı yaygarası bile ortalığa yayılarak bu yüzden İstanbul fethine taraftar olmadığı ileri sürülmüştür.²⁰

Çandarlı Halil Paşa'nın fetih öncesinde Bizanslılarla gizli muhaberede bulunduğu iddiasını destekler mahiyette Uzunçarşılı şunları naklediyor: "Fetihten iki gün sonra Perşembe günü muzaffer hükümdar, Fatih Sultan Mehmet ihtişamlı bir törenle Topkapı Surlarından şehre girerek önce Ayasofya Kilisesi'ne ve daha sonra imparatorun sarayına gitti. İmparatorundan sonra Bizans'ın en büyük adamı olan Grandük Naturas'ı davet ederek kendisine iltifat etti. Naturas Rum ve Latin kiliselerinin birleşmelerine karşı çıkan mütehasıb bir Ortodoks'tu.

Sultan Mehmet İstanbul'u teslim etmemelerini ve şu felakete sebep olmalarının sebebini sorması üzerine Natoras cevabında: "Efendim, sana şehri vermek için o kadar salahiyetimiz yoktu. Bundan başka senin adamlarından bazıları söz ile ve mektup ile imparatora haber göndererek; "Korkma, padişah size tahakküm edemeyecektir, "diyorlardı cevabını vermiştir.²¹

İşte Bizans'ın önde gelen adamlarından birinin ağzından çıkan bu ifadelerle birlikte, başından beri fethin aleyhinde olan Halil Paşa'nın tutumu iyice aydınlığa kavuşmuş oluyordu. Buna göre Halil Paşa ile İmparator arasında gizli muhaberenin olduğu tamamen ortaya çıkmaktadır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet'te aynı kaniya varmış olacak ki derhal Halil Paşa'yı tutuklatmıştır.

Yine Hadikatü'l-vüzera'da Halil Paşa'dan bahisle: Fatih Sultan Mehmet'in cülusu esnasında daha önceden padişaha karşı yaptığı bazı halleri bilindiği halde af ile muamele edilip yine eski görevine iade edildiği belirtildikten sonra şunları yazmaktadır:

"...amma 857 de İslambol Fethi'ne temşir beste-i azimet olduklarında Boğaz-kesen gal'ası (Rumeli Hisarı) bina olunmamak babında tekevur-ü kurdal rica-i batını suret-i haktan temşite sarf-ı himmet edüp ahz-ı rüşvet ile itham olunduğundan mada tashir-i gal'ada bazı gavail-i beyan ile hılaf'ı rızay-ı hümayun-u suret nema olan...²²

¹⁹ H.İnalçık, Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar, s. 120

²⁰ Hammer Tarihi, c. II, s. 258.

²¹ İ.H. Uzunçarşılı, Çandarlı Vezirilesi, s. 78

²² Hadikatü'l- vüzera, s. 8

Görüldüğü gibi burada da Halil Paşa'nın Boğaz-kesen kalesinin yapılmasına karşı oluşu, rüşvet almakla suçlanması ve padişahın görüşünün aksine görüş beyan etmesi gibi halleri dile getirerek Halil Paşa'nın idam edilişindeki esbap-ı mucibeyi bu gibi fiillerine dayandırmaktadır.

Halil Paşa'nın İstanbul'un Fethi'ne karşı oluşunun bir nedeni de şöyle açıklanabilir. II. Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi durumunda gerek devlet erkânı gerekse halk nezdindeki yönetim otoritesi herkes tarafından kabul edilecek ve böylece tek hâkim olarak askere ve umum-u efkâra karşı padişah kudretini göstermiş olacaktır. Böyle bir sonuç ise Halil Paşa'nın devlet idaresinde ve özellikle de asker içindeki etkisinin sarsılacağı düşüncesiyle o daima fethin aleyhinde bir siyaset izlemeyi tercih etmiş gibi gözükmemektedir. Bu bizim şahsi değerlendirmemiz olup tatbiki hakikati tartışılabilir.

Miri'üt Tevarih de Sultan Mehmet'in (Varna Muharebesi esnasında) hal'i nefesine ağır gelerek sabrettiğini, Sultan Murat ölünce Sultan Mehmet'in tahta geçmesiyle Halil Paşa'nın padişahı çekinmeye başlaması Halil Paşa'yı padişaha hıyanetlik yapmaya cesaretlendirir düşüncesiyle azil ve Yedikule'ye hapis ve işkence ile helak eyledi" deniyor.²³

Danışmed'in de dediği gibi; Halil Paşa meselesi henüz tamamıyla aydınlanmamış, karanlık meselelerden biridir. İhtimal, paşanın idamında her iki sebebin de rolü olmuş olabilir. Ancak, genç padişah II.Mehmet'in devlet idaresinde kendi dışında herhangi bir otoriteye müsaade etmeyeceği yönündeki iradesinin de bu olayda önemli bir etken olduğu gerçeği göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

İstanbul fethinin hemen akabinde 1 Haziran Cuma 1453 (857) de vezaret-i uzma makamından azli üzerine tutuklanan Halil Paşa, Yedikule Zindanı'na atılmış ve burada kırk günlük bir zindan hayatından sonra idam edilmiştir.²⁴

Halil Paşa'nın idamıyla birlikte Osmanlı Tarihi'nde bir dönmeler ve devşirmeler devri başlayacaktır ki, bu vezir-i azmaların birçoğları da görüleceği üzere çeşitli sebeplerden dolayı Halil Paşa'nın akıbetine uğrayacaklardır.

SONUÇ

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde görülmeyen “**katil hadisesi**” nin II. Mehmet'le birlikte başladığı tarihi bir hakikattir. Çeşitli tarihçiler tarafından bu olayın sebepleri üzerinde birçok mülahazaların yapıldığı da herkesin malumudur. Tarihçilerin konu hakkındaki mülahazalarının başında: yukarıda da ifade edildiği gibi Çandarlı Halil'in, Sultan Murat zamanındaki konumunu kaybetmemek için genç padişahla ilk zamanlardan itibaren ters düşecek birtakım kararlara imza atmış olması görülebilir. II. Mehmet'in bir rivayete göre birinci kez, diğer bir rivayete göre de ikinci kez görevden azledilmesi bu sebeplerin başında gelmektedir. Bununla beraber, Halil Paşa'nın özellikle yabancı kaynaklarca ifade edilen İstanbul kuşatılması esnasında göstermiş olduğu muhalif tutumu ve Bizans'tan rüşvet aldığı iddiaları da bu noktada haklı sebeplerden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak, hadisenin gerçekleşmesinde ileri sürülen tüm bu sebeplerin yanında, bu zamana kadar devlet idaresinde bir şekilde varlığını sürdürmüş olan iki başlı yönetim anlayışının, bundan sonraki süreçte devam edemeyeceği gerçeğinin de göz ardı edilmemesi gereken bir husus olduğu kanaatindeyiz.

Tabi ki böylesine önem arz eden bir olayın ortaya çıkmasında birçok amilin etken olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak tüm bunların yanında Fatih Sultan Mehmet'in genç yaşında yakalamış olduğu siyasi gücünü devlet idaresine yansıtma arzusu, bu konuda herhangi bir güç paylaşımına yanaşmak istemeyişi de son derece önemli bir etken olarak kendini göstermektedir. Bunun içindir ki, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının ötesinde daha geniş coğrafyalarda varlığını göstermesi, komşu devletler arasında söz sahibi olabilmesi ve güçlü bir şekilde siyasi gücünü ortaya koyabilmesi için de, böyle bir uygulamayı hayata geçirmesi gerekliliği anlaşılır gözükmemektedir.

Kuşkusuz, tarih sahnesine daha yeni çıkmış olan genç bir devletin varlığını koruması ve devam ettirebilmesi için her şeyden önce etrafındaki siyasi teşekküllerle sıcak ilişkiler kurması ve birtakım paylaşımlarda bulunması kaçınılmaz görünmektedir. İşte bu nedenlerden dolayıdır ki Osmanlı Devleti de başlangıçta Anadolu'da birtakım beyliklerle birlikte hareket etme gereğini duymuştur. Hatta bu zorunluluk, devlet yönetimini, idarede karşılıklı güç paylaşımı yapma noktasına kadar getirmiştir. Ancak, zaman içerisinde devletin güç ve kuvvet kazanarak gelişmesi ile birlikte, doğal olarak merkezi otoritenin de güçlendiği ve giderek devlete hâkim olmaya başladığı gözlenmektedir.

İşte II. Mehmet'le birlikte devlet idaresindeki yeni anlayışın ve yapılanmanın bu yönde tezahür ettiği görülür. Devlet yönetimindeki bu dönüşümle beraber gücünün zirvesine çıkan padişah iradesi, yönetimdeki birliği tesis ederek gücün paylaşımını ortadan kaldırmayı başarmıştır. Bu durumun tabi bir sonucu olarak da vezirlerin devlet idaresindeki sarsılmaz otoritesi son bulmuştur. Vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın katlini de bu zaviyeden değerlendirmek gerektiği kanısındayız.

Daha saltanatının ilk dönemlerinde yaşamış olduğu acı tecrübeler II. Mehmet'in, vezir-i azmaların devlet yönetimindeki etkilerini yakinen görmesini sağlamıştır. İşte bu gerçeğin farkına varan Fatih Sultan Mehmet;

²³ Miri'üt-tevarih,s.462

²⁴ Hadikatü'l vüzera,s.9; Münecceimbaşı Tarihi, C.II,s.313.

özellikle ordu içerisinde çok etkili bir güç odağı olan Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırmak suretiyle asker içerisindeki gücünü de pekiştirmiş oldu. İhtimal odur ki dış kaynakların ileri sürmüş olduğu gibi, vezir-i azam Halil Paşa'nın Bizans'tan rüşvet aldığı ve birtakım devlet adamları ile irtibat halinde olduğu iddiası da Halil Paşa aleyhinde kullanılmış olan bir kara propaganda olabilir. Devlet içerisinde birileri tarafından kasıtlı olarak yayılmış olan bu yakıştırmalarla Halil Paşa'nın asker içerisindeki itibarının yok edilmek istendiği de göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Fatih Sultan Mehmet'in bu siyasi manevrası ile oluşan devlet yapılanması, bundan sonraki süreçte idarenin vazgeçilmez bir politikası olarak uzun zamanlar boyunca varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra devlet idaresinde devşirme vezirler dönemi başlamış ve vezaret makamına bir iki istisna dışında bir daha Türk kökenli paşalar getirilmemiştir.

Fatih Sultan Mehmet'in ortaya koymuş olduğu bu uygulama hiç kuşkusuz değişik açılardan olumlu veya olumsuz birtakım değerlendirmelere tabi tutulabilir. Ancak, bu siyasi tercih sonucunda Osmanlı Devleti, bölgesinde sıradan bir devlet olmanın ötesine geçerek, süreç içerisinde İmparatorluk düzeyine yükselmesinin de önünü açmış oldu. Kuşkusuz bu başarıda, Fatih Sultan Mehmet'in siyasi bir deha olarak ortaya koymuş olduğu büyük devlet adamlığı vasfının ne kadar önemli bir etken olduğu da tartışmasız bir gerçektir. Bu bakımdan, genç sultanın daha saltanatının ilk yıllarında devletin geleceği ile ilgili almış olduğu bu kritik kararların ne denli önemli sonuçlar doğuracağı ileriki yıllarda ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Âşık Paşa-zade. Derviş Ahmet Âşıkı, Tevarih'i Ali Osman. Âli Bey neşri, İstanbul.1332.

Danişmend, İ.H.İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, V.cilt.İst.1971.

Danişmend, İ.H.Fatih'in Hayatı ve Fetih Takvimi, Ankara:1953.

Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, Tercüme: Mehmet Ata,İst.1329

İnalçık. H.Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara T.T.K.Yayınevi, 1954

Mumcu, Ahmet, Osmanlı imparatorluğunda Siyaseten Katl, Ankara,1956

Müneccimbaşı, Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, II. cilt. Tercüme: İsmail Erunsal (Tercüman 1001 Temel Eser),Tarihsiz.

Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), IV. cilt, Sadeleştiren: Prof.Dr. Neşet Çağatay, Ankara: T.T.K.Yayınları,1979

Şamdani-zade, Süleyman efendi, Miri-üt tavarih,II.cilt,İst.1338.

Osman-zade Ta'ib Ahmed,Hadikatü'l vüzera, ,Freiburg: D.Robischon, 1969.

Uzunçarşılı, İ.H.Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara T.T.K. Yayınları,1974.

Uzunçarşılı,İ.H,Osmanlı Tarihi,VIII.cilt, Ankara:T.T.K.Yayınları 1983.